

ABDULLATİF HARPUTİ VE TOPLUMU DİN-BİLİM IŞIĞINDA AYDINLATMA METODU

Prof. Dr. Fikret KARAMAN¹

A- GİRİŞ

Tebliğimizin ana konusu, “Yeni İlm-i Kelam Devri” ve Osmanlı Devletinin son dönem âlimlerinden Abdullatif Harputî (1842-1916)’ dir. Bu dönem, doğu-batı arasında felsefî görüşlerin, siyaset ve kültürel alanında tartışmaların yoğunlaştığı, İslâm inanç esaslarının iç ve dış saldırılardan etkilendiği bir dönemdir. Bu itibarla çalışmamız, Harputî’nin iki önemli özelliği üzerinde yoğunlaşmıştır. Birincisi onun devrin dirayetli bir İslam âlimi olarak haksızlıkları önlemek ve toplumu aydınlatmak yönünden kitap, sünnet, akıl, bilim, hitap bakımından kullandığı metot ve delilleri incelemektir. Bu konuda müellifin hazırladığı en kapsamlı eseri, “*Tenkihu’l-Kelâm fî Akâidi Ehli’l İslâm*” isimli eseridir. Biz çalışmamızı bu eserin içeriği üzerinde detaylandırmaya çalıştık. İkincisi yine müellifimizin “*İfade-i Mahsusa*” başlığı altında hazırladığı 25 sahifelik makale veya risale denebilecek eseridir. Bu metnin bağımsız bir eser olarak basılıp basılmadığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak “*Tenkihu’l-Kelâm’ın*” sonunda yer alan söz konusu risale bu kitapla birlikte basılmıştır.

Bu kısmı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Bekir Topaloğlu tarafından “*Astronomi ve Din*” başlığı altında sadeleştirilmiş ve Diyanet İlmi Dergisinde yayımlanmıştır.² Biz de çalışmamızda bu değerli bilim adamının üslup ve anlatımlarını dikkate alarak yararlanmaya çalıştık. Ancak sözü edilen metnin, kutsal kitapların yer ve göklerin yaratılmasına dair hükümleri içermesi, ay, güneş ve diğer gezegenlerin hareketlerinden bahsetmesi nedeniyle bu bölüm için “*İlim ve Din*” başlığını kullanmayı tercih ettik. Çünkü müellif bu metinde, ilgili ayetlerin yorumuna, astronomik bilgilere ve bilim adamlarının görüşlerine yer vermiştir. Biz tebliğimizde merhumun bu “*ifade-i mahsusa*” olarak adlandırdığı kısmı da sadeleştirerek tamamını değilse bile bazı yerlerini ayet ve yorumlarıyla birlikte tebliğimizin son bölümüne almayı uygun gördük.

B-TOPLUMU AYDINLATMA

1-Harputî ve İlmî Hayatı

Harputî’nin İstanbul’da ve Darü’l Fünûn’da ders verebilecek bir imkâna ulaşması, onun ilim yolundaki zaferin bir işaretidir. Bu vesile ile çalışmamızın başında onun ilmi yönü üzerinde bir nebze de olsa durmak istiyoruz.

¹ İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Ana Bilim Dalı ve Dekan Vekili

² Bekir Topaloğlu, *Diyanet İlmi Dergisi*, “*Astronomi ve Din*” Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974, c.XIII. 6-26.

a) Abdullatif Efendi, ilim ve kültür merkezi olan Harput'ta, Müftü Ömer Naimî Efendi'den aldığı derslerle ilk tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a giderek, Fatih medreselerindeki müderrislerden icazet almıştır. Sonra Adana'ya muallim olarak atanmış ve buradaki medreselerde hocalık yapmıştır. Anlaşıldığına göre Harputî ilmi hayatının ilk yıllarını Adana'da geçirmiş, orada evlenmiş ve kısa bir süre sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür.

b) İstanbul'a geldiğinde, bu kez Beyazıd Camii müderrisliği görevine atanmış, Akaid ve Kelam derslerini okutmuştur. Kendi talebelerinden Tokatlı Nuri Efendinin, yedi yüz kişi arasından yapılan bir imtihanda birinci olması onun mesleğindeki ilmi kudretini ve şöhretini göstermektedir.

c) Harputî'nin çalıştığı diğer bir eğitim kurumu ise, "*Medresetü'l-Vaizîn*"dir. Toplum din konusunda aydınlatmak üzere açılan bu eğitim programının Şeyhül İslamlık makamı ve Maarif vekâletinin görev alanları içerisinde olduğu tahmin edilmektedir. Buradan mezun olanlar, vaiz veya başka isimler altında görev alarak halkı din konusunda aydınlatmışlardır. Bu medresenin de ders programı incelendiğinde, "*İlm-i Kelâm*" dersinin Harputî tarafından verildiği ifade edilmektedir. Esasen "*Tenkîhu'l Kelâm*" kitabının ilk sahifesinde onun resmi görev ve unvanı; "*Osmanlı Darü'l Fünun*"da ve *Medresetü'l Vaizin*'de *İlm-i Kelâm Muallimi*" olarak belirtilmiştir.³ Öyle anlaşıyor ki aynı dönemde zikredilen her iki eğitim kurumunda da Kelam derslerini okutmuştur.⁴

d) Şüphesiz ki Osmanlı Devletinin son dönemdeki en önemli ilim merkezi, "*Darül Fünûn-u Şahane*"dir. Burada görev yapacak bilim adamlarının ilmiye sınıfına mensup olmaları gerekiyordu.⁵ Çünkü İmparatorluğun son yıllarında ve uzunca tartışmalardan sonra ilk defa, "*Ulûm-ı Riyaziyye ve Tabiiyye*" ile "*Edebiyat*" şubelerinin yanında bir de yüksek dini öğrenim vermek üzere "*İlahiyat Fakültesi*" (*Ulûm-ı Aliye-i Diniyye*) kurulması uygun görülmüştür.⁶

Bu Fakülte aynı zamanda İslam dünyasının ilk ilahiyat fakültesidir. Zira 1846-1900 yılları arasında Darülfünun'da İlahiyat fakültesi kurmak mümkün olamamıştır. İşte Harputî 1901 yılında bu ilahiyat Fakültesinin Kelâm hocalığına atanmıştır. Asıl adı Darü'l Fünûn'u Osmaniye olan bu eğitim kurumu, yüksek ilimlerin öğretildiği ve bugünkü üniversiteye tekabül eden bir ilim merkezidir.⁷ Harputî Tenkihu'l Kelam isimli eserinde buraya tayin için talip olmadığını, fakat bu görevi kabul etmesi için yetkililer tarafından kendisine

³ Abdullatif Harputî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akaidi Ehli'l İslâm*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul, 1330, s.1.

⁴ Abdullatif Harputî, a.g.e. s.1.

⁵ M. Zeki Pakalın, "*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*", Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983, s.43.

⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "*İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi*" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, "*Darü'l Fünun İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri*" (18-19 Kasım 2009), İstanbul 2010, s. 7-8

⁷ M. Zeki Pakalın, a.g.e, s. 430.

emir verildiğini ifade ederek, "*Tenkihu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*" isimli eserini de buradaki hocalığı esnasında hazırladığını açıkla-mıştır.⁸ Böylece 28 Ağustos 1900 tarihinde Maarif Nezareti, tarafından Darülfünûn'un içerisinde "*Ulûm-ı Âliye-i Diniye Bölümü*" ilk kez açılmış olup Nizamnameye göre bu bölümün öğretim süresi dört yıl olarak tespit edilmiştir. Buna göre, 1900-1901 öğretim yılında ilk kez, 30 öğrenci alınması uygun görülmüştür. Darülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniye Kısımında; okutulması uygun görülen ders isimleri ve bu dersleri vermek üzere ilk tayin edilen hocalar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tablonun incelenmesinden de anlaşıldığı üzere birinci sınıfta altı ders kararlaştırılmış olup bunların karşısında dersi okutacak hocaların adları yazılmış, beşinci sırada da, "*İlm-i Kelam*" dersini okutmak üzere Abullatif Efendi görevlendirilmiştir.⁹

	Dersler :	Muallim Adı ve Künyesi
1	Tefsir-i Şerif	Manastırlı İsmail Efendi
2	Hadis-i Şerif	Mehmed Esad Efendi
3	İlm-i Fıkıh	Sırrı Efendi
4	Usul-i Fıkıh	Rahmi Efendi
5	İlm-i Kelam	Abdullatif Efendi
6	Tarh-i Dini İslam	Mehmed Esad Efendi

2- Harputî ve Yeni İlm-i Kelam Devri

Görüldüğü üzere 1900-1904 yılları arasında, Darü'l Fünundaki Kelam Derslerini Harputî okutmuştur. 1904 yılından itibaren bu dersi okutmak üzere Arapkirli Hüseyin Avni Efendi görevlendirilmiştir.¹⁰ Kelam İlminin yenilendiği bu dönemin öncüleri arasında Cemaleddin-i Efganî (1838-1897), Muhammed Abduh (1849-1905), Abdullatif Harputî (1842-1916), Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914) ve İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946) gibi âlimler gelmektedir.¹¹

Harputî, Darü'l Fünûn Medresesinde Kelâm ilmini okutmakla görevlendirildiği zaman şu özellikleri taşıyan bir eser hazırlamayı düşündüğünü ifade etmiştir. Bu eser, dinin temel inançlarıyla ilgili konuları ihtiva etmeli, inatçı ehl-i bid'atı reddetmeye yeterli bulunmalı ve çağdaş inkârcıları susturmayı üstlenecek nitelikte olmalıdır. Geçmişteki ehl-i sünnet kelimcilerinin kitapları, kendi devirlerinde reddedilmesi gereken olaylarla, İslâm dininden sapmış bid'ata düşen fırkalar ve eski Yunan hurafelerine tahsis edilmişlerdir.¹² Bu kaynaklarda,

⁸ Abdullatif Harputî, a.g.e., s. 3.

⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., s. 7-8

¹⁰ Fikret Soyal; "*Darülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde Bir Kelam müderrisi: Arapgirli Hüseyin Avni Karamehmetoğlu*" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, "*Darü'l Fünun İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri*, (18-19 Kasım 2009), İstanbul, 2010, s.443

¹¹ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 45. Bkz. Mustafa Türkçölü, *Kelâm İlmi I*, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ şubesi Yayınları, Ankara, 1997, s.178.

¹² Harputî, Kelami görüşleri için bkz. Metin Yurdagür, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "*Harputî*" Maddesi, İstanbul, 1997, c.XVI.255.

asrımızda meydana gelen birçok bid'atlarla yeni hissi felsefenin zındıklarının iddialarını çürütecek bilgiler ve deliller bulunmuyordu. Hâlbuki bize düşen iş, Allah'ın dini olan İslâm'ı korumak için bu yıkıcı eğilimleri ve düşünceleri kökünden söküp atmaktır.¹³

Harputî Kelâm ilminin gayesini ise şöyle açıklamıştır: “insanı taklid çukurundan yakînin zirvesine yükseltmek, hak yoluna girmek isteyenleri irşad etmek, inatçı olanları susturmak, Müslümanların inançlarını tehlikeli ve yıkıcıların şüphelerinden muhafaza etmektir. Kelâm ilminin nihaî gayesi, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak hususunda aracı olmaktır. Bu iki açıdan Kelâm ilmi, ilimlerin en şerefliisidir.”¹⁴

3-Huzur Dersleri

Osmanlı Padişahları, Ramazan ayının girmesiyle “*Saray Huzur Dersleri*” düzenlemeyi teamül haline getirmişlerdi. Bu derslerin amacı üst düzey devlet görevlilerini din ve toplum hakkında daha duyarlı kılmak ve sorumluluklarını hatırlatmaktı. Huzur dersleri, ilk defa Sultan III. Mustafa'nın iradesiyle hicri 1179 tarihinde başlatılmıştır. Böylece sözü edilen derslere, devlet teşkilatında ilmi otoritesiyle tanınmış âlimler, Padişah huzurunda ders vermek üzere atanıyordu. Huzur derslerinde dinleyicilerin dışında muhataplar olarak ifade edilen bilim adamları da vardı. Bunlar, dersi anlatanlara sorular sorarak münazara ve münakaşa ortamını hazırlıyorlardı.¹⁵

İlk ve son derslerde törenler düzenlenen bu ilmi programlar, Fatiha suresinden sonra diğer surelere sırayla devam edilir ve üç çeşit uygulama vardı. Birincisi mutat meclislerdir. Bu derslere katılan mukarrir ve muhataplar, resmen tayin edilmiş daimi üyelerdir. Her Ramazan'da en az 8 oturum yapıldı. İkincisi mukarrirler meclisidir. Ramazan sonlarında toplanır. Üyeleri muvakkat olarak seçilirlerdi. Üçüncüsü de “südur meclisleridir.” Mertebelerinin gereği olarak mutat meclislere katılmamış “zevat'ı âliye”nin oluşturduğu özel meclislerdir.

Dersler saray salonlarının birinde ögle, ikindi arasında takrir olunurdu. Ders veren (Mukarrir) Padişahın sağ cihetinde otururdu. Münazaraya katılan görevli 15 muhatap ise onun yanından başlayarak yarım daire teşkil ederlerdi. Mukarrir ve muhataplar için 16 rahle, padişah ile diğer erkânın, dinleyicilerin (erkek ve kadınların) oturumları için de yeterince şilteler konulurdu.

Huzur Derslerinde “*Kadı Beydavi Tefsiri*” nin takriri bir iki saat sürer ve bittikten sonra muhataplar en kıdemliden başlayarak padişah “*kâfi*” deyinceye kadar, mukarrire soru sorarlardı. Mukarrir de ders bitince kısa bir dua yaparak programı tamamlardı. Huzur dersleri resmi olup, tutulan kayıtları, Şer'i hukukun tatbikatı açısından günümüzdeki Yargıtay içtihatları gibi değer-

¹³ Abdullatif Harputî, a.g.e, s. 4

¹⁴ Abdullatif Harputî, a.g.e., s. 6

¹⁵ Erol Özbilen, *Osmanlı Ansiklopedisi*, “Huzur Dersleri” Maddesi, İz yayıncılık, İstanbul, 1996, c. IV, s. 116-117.

lendirmek mümkündür.¹⁶ Harputî, Hicrî 1319 tarihinde, "*Huzur Hocalığı*"na seçilmiştir¹⁷. Görüldüğü üzere "Huzur Dersleri" Osmanlı Devletinde en üst düzey bir eğitim ve aydınlanma şeklidir. Bu yüzden huzur dersleri, kendi sahasında dirayetli olan "*Bilge*" kişilere verdirilmekte idi.¹⁸ Bu dersler, 1923 yılı Ramazan ayına kadar devam etmiştir.

4- Harputî ve Aldığı Diğer Bir İlmi Paye

Osmanlı devletinde ilim adamlarına, ilmi seviyeleri, başarı ve kıdemlerine göre bazı unvan veya rütbelere verilir. Bu bağlamda Abdullatif Harputî'nin de resmi görevlerine ilave olarak "*Harameyn-i Muhteremeyn Payelüleri*" mertebesinde bir payeye layık görüldüğü ifade edilmektedir.¹⁹ Zira Osmanlı "*Harameyn Payesi*" ilmiye rütbelerinden birinin adı olarak kabul edilmiştir. Bu paye aynı zamanda Müslümanlarca mukaddes sayılan Mekke ve Medine için de kullanılmaktadır. .

5- Dinin İnsan Hayatındaki Rolü

Harputî Tenkihu'l Kelam Fi Akaidi'Ehl'l İslam isimli eserinde bir dinin geçerli olması için mutlaka vahye dayanması ve peygamber tarafından tebliğ edilmesinin şart olduğunu belirtmiştir. Hiçbir felsefi düşüncenin, ideolojinin din yerine konulamayacağını vurgulamıştır. Bu hususu teyid etmek amacıyla dini, İslâm kaynaklarında kabul gören şu ifade ile tanımlayarak toplumun aydınlatılmasına katkıda bulunmuştur. "*Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle bizzat hayra sevk eden ilâhî bir kanundur.*" Bu tarifin dışında kalan bir din ilâhî din olamaz. Buna göre; Bir ferдин, akımın, cemaatin düşüncesi, içtihadı, kanaati ve görüşleri de din olarak kabul edilmesi mümkün değildir.²⁰

İlahi olmayan dinin detayında mutlaka ihtilâfların çıkacağını belirten Harputî, bu tür dinlere, "*Taklîdî Din*" adını vermiştir. Hal böyle olunca bazı düşünür ve filozofların din ile ilgili şu tanımları da yeterli görülmemiştir. Bunlara göre din; insanın hakikatine bitişik, ondan ayrılmayan bir vasıftır. Yahut din; insana ilham olunan bir manadır. Ve tabiatın muhtaç olduğu, olağanüstü bir kuvvetin varlığını tanımaktan ibarettir. Bu tanımlar aslı itibariyle başta ihtilâflı değildir denebilir. Fakat fûruatı itibariyle suret ve şekilleri farklıdır. Çünkü böyle bir din, gerçek anlamda ilâhî bir din değildir. Bu dinlere belki o toplumun veya ferдин görüşü ve mezhebidir denebilir. Fakat ilahi din denemez. Harputî'ye göre, Buda dini, Aristo dini ve Mecûsî dinine de, tabii (ilahi) din denilemez. Olsa olsa bunların mezhepleri denilebilir. İlâhî dinlerin her biri, aslında hak ve müddeti içinde geçerlidir. Bir din ancak etba-ı tarafından

¹⁶ Erol Özbilen, a.g.e., s. 116-117.

¹⁷ Ebü'l Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966, s. 274.

¹⁸ M. Zeki Pakalın, a.g.e., c.1,s. 860.

¹⁹ *İlmiye Salnamesi*, 29 Cemaziyel Ahir, Meşihat Celile-i İslamiyyenin Ceride-i Resmiesi, Matba-i Amire, İstanbul, 1334.

²⁰ Abdullatif Harputî, a.g.e., s.-11.

yapılan tahrifatla batıl olur ve kendisine ait müddetinin bitmesiyle de mensuh olup kendisiyle amel edilmeyen bir din haline gelir.²¹

Harputî geçmiş kavimlerin, dinlerini tahrif ettiklerini açıklamış, bu yüzden birden fazla din olduğunu ifade etmiştir: Dinler tahrif edildiği için yeni peygamberlerin ve dinlerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Nitekim Yahudiler Hz. Musa(a.s.)'ın dinini, kitabını yalan ve iftiralarla tahrif etmişlerdir. Onları düzeltmek için gönderilen peygamberleri ise, öldürmüşlerdir. Böylece Hz. Musa (a.s.)'ın dini, Hz.İsa (a.s.) ve Hristiyanlıkla düzeltilmiş ve yenilenmiştir. Hz. İsa (a.s.)'ın dinini kabul etmeyen Yahudiler muharref dinleri üzerinde kalmaya devam etmişlerdir. Hz. İsa (a.s.)'ın semâya ref'inden sonra, Hristiyanlar da doğudan, halkı putperest olan batıya Hristiyanlığı taşımışlardır. Burada Hristiyanlığı yayarak, başkalarına kabul ettirmeye çalışırken kendileri de başta putperestliğin bir çeşidi olan "*Teslis Akidesi*" olmak üzere bazı hataları, batıl görüşleri Hristiyanlığa sokmuşlar ve onu tahrif etmişlerdir. Birbiri peşine tahrif olunan Yahudilik ve Hristiyanlık dinleri Hz. Muhammed (s.a.s.)'ın getirdiği İslâm diniyle yenilenmiş ve düzeltilmiştir.²²

İrşad maksadıyla gönderilen şanlı peygamberler, insanları bu dinin emirleri doğrultusunda hakka, iyiliğe davet etmekle emredilmişlerdir. Keza Peygamberlerin varisi olan İslâm bilginleri de, bu çerçevede tevhit inancını anlatmakla sorumludur. Nitekim şu ayet de hikmet ve güzel öğütle insanlara telkinde bulunmanın önemini hatırlatmaktadır. "*(Resulüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır, en güzel şekilde mücadele et.*"²³ Harputî'ye göre; İslam bilginleri hikmetli deliller, güzel sözlerle konuşma ve tartışma kapılarını herkese açık tutmalıdır.

7- Vaaz ve Cami Hizmeti

Abdullatif Harputî, Beyazıd Camii müderrisliği görevine başladıktan sonra iki türlü hizmet ifa ettiği anlaşılmaktadır. Birincisi Beyazıd Camii Medresesinde müderrislik unvanıyla yürüttüğü eğitim hizmetidir. Asli görevi gereğince Medresedeki öğrencilerin Kelam derslerine girmiştir. İkinci hizmet alanı ise toplum din konusunda aydınlatma faaliyetidir. Bu amaçla camilerde dersler yapmış, vaazlar vermiş ve kısa adı "Abdullatif" olan bir vaaz kitabı hazırlamıştır. Hicri 1306 yılı, Şevval ayında tamamlanarak basılan bu kitabın baş tarafında birkaç dua bulunmaktadır. Keza Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde vaazlardan önce okunan "Allah'a hamd, Hz. Peygamber (sav)'e salatü selamı içeren" hamdele ve salve ile vaazın bitiminde tekrarlanan duaya da yer verilmiştir.

Sözü edilen kitap, 38 vaaz konusunu (dersi) içermektedir İlk başlık, "İman ve Tevhid" hakkında olup şu ayetin metnine ve mealine yer verilmiştir: "Sizin

²¹ Abullatif Harputî, a.g.e, s.-12.

²² Abullatif Harputî, a.g.e, s.-13.

²³ Nahil; 16/125.

ilahınız tek bir ilahtır. O'ndan başka ilah yoktur. O rahmandır. Rahimdir.”²⁴ Kitabın son konusu ise; “Kurban Bayramı ve Ahkâmı Hakkındadır.” Bu dersin başında da “Kevser Suresi'nin açıklaması bulunmaktadır. Kitapta yer alan vaaz konuları incelendiğinde ağırlıklı olarak iman esaslarına yer verildiği görülmektedir. Derslerde ilim, araştırma, akıl, tefekkür gibi kelimelere işaret eden ayet ve hadislerle öncelik verilmiştir. Kitapta, ibadet, ahlak ve muamelat gibi bir bütünlük söz konusudur.”²⁵

Ayrıca Harputî'nin 1910 yılında Hicaza gittiği anlaşılmaktadır. Orada da Arapça vaaz vererek Hicaz âlimlerinin tebrik ve takdirlerini kazanmıştır. Hayatında yaptığı dinî sohbetlerini ihtiva eden ve kısaca “*Mev'iza-i Abdullatîf*” ismiyle zikredilen söz konusu eserinde, hikâye ve kıssalara da yer verilmiştir. Kitap, “*Mecalisü'l Envari'l Ehadiyye ve Mecamiu'l Esrari'l Muhammediyye, Abdullatîf*” ismiyle 1978 yılında Trabzon vaizlerinden Ahmet Aslantürk tarafından tercüme edilmiş ve basılmıştır.²⁶

C- İLİM DİN İLİŞKİSİ²⁷

1-Evrenin Yaratılışı, Tefekkür ve İlgili Ayetler

Harputî görüş ve düşüncesi itibarıyla İslam dininin, pozitif bilime aykırı düşmediğini açıklayarak, tabiat ilimleri alanındaki gelişmeleri takip etmiş ve bu konularla ilgili ayetleri yeni bir anlayışla yorumlamaya çalışmıştır. Akli yöntemlerin ve ilmi verilerin (vesail) zamanla geliştiğini belirterek üluhiyyet, nübüvvet ve yaratılış konularını günün ilmi anlayışı ile ispatlamak için öncekilerden farklı bilgiler kullanmıştır. Mesela, ısı, ışık, madde, kuvvet ve elektrik gibi fizik kanunlarının yanı sıra, gök tabakaları, ay, güneş, yer küresinin özellikleri gibi astronomi bilgileri, bazı kimyasal etkileşimler, insanın biyolojik ve psikolojik yönleri üzerinde durmuştur.²⁸

Genelde dinin, özelde İslamiyet'in ilerlemeye engel teşkil ettiği yolundaki iddiayı iftira olarak nitelendirmiştir. Cebir anlayışının da İslam'ın ferdî ve ictimai sorumluluk telakkisiyle bağdaşmadığını vurgulayan Harputî bu özelliği sebebiyle devrin Ticaret ve Nafiâ Nazırı Zihni Paşanın sevgisine mazhar olmuş, 10 yıl kadar ilmi müşavirliğine seçilmiş İstanbul ve Selanik'te kendisinden istifade edilmiştir. Biz çalışmamızın bu kısmında Abdullatîf Harputî'nin kâinatın yaratılışı, yer ve gök cisimleri arasındaki ahenk, İlâhi kitapların

²⁴ Bakara; 2/163.

²⁵ Abdullatîf Harputî; *Mecalisü'l Envari'l Ehadiyye ve Mecamiu'l Esrari'l Muhammediyye, Abdullatîf*, (Çev. Ahmet Aslantürk), Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1978, s. 20 vd.

²⁶ Abdullatîf Harputî; *Mecalisü'l Envari'l Ehadiyye ve Mecamiu'l Esrari'l Muhammediyye*, s. 1-549.

²⁷ Giriş kısmında açıklandığı üzere bu kısım, Harputî'nin “İfade-i Mahsusa” olarak belirttiği bölümden sadeleştirilerek özetlenmiştir.

Abdullatîf Harputî; *Tenkihu'l Kelam*, s. 25 vd.

hükümleri, peygamberlerin tebliğleri ve bilim adamlarının bu konudaki yorumlarına nasıl yaklaştığını irdelemeye çalışacağız:

a)-Geçmişte yazılan eserleri tetkik edenler bilirler ki; akıl ve fikir sahibi insanlar daima ayaklarıyla bastıkları yeryüzü, gözleriyle müşahede ettikleri gece, gündüz, güneş, ay ve diğer yıldızlar hakkındaki görüşleri birbirinden farklı olmuştur. İnsanların çoğu, eşyanın dış görünüşünü görüp ancak onları idrak edebildiği kadarıyla yetinmiştir. Onların zahirdeki özellikler ve bıraktıkları izlerden deliller elde ederek gerçek kimliklerini anlamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda dışardan gördükleri şekliyle yeryüzünün; ayaklar altına serilmiş bir döşek gibi dümdüz olduğunu, ay ve diğer yıldızların da, üzerlerine kurulmuş mavi renkli çadır şeklinde büyük bir gök cisminden aşağıya doğru sarktığını zannetmişlerdir. Bu fikirde olan insanlar her devirde çoğunlukta olmuştur. Bu nedenle aynı kanaati taşıyanlara; “*âmme-i nâs*” ve “*kâffe-i nâs*” adı verilmiştir.

Hız. İsa (a.s.)’nın doğumundan 140 sene önce Rum Batlamyus (Claude Ptoleme, v.M.Ö.170) adında bir rasatçı yeryüzü ile gök cisimleri arasındaki dikkat çekici devrî hareketi, kayda değer görmüş ve incelemiştir. Fakat o bu incelemesinde dış görünüşe bakarak aldanmış dünyamızı sabit ve kâinatın merkezi kabul etmiştir. Yıldızları ise onun üstünde devir yaparak döndüklerini söylemiştir.

Batlamyus’un yaşadığı asırda, dünya ile gök cisimleri arasındaki ilişki hakkındaki görüşü, Mukaddes Kitapların indiriliş dönemlerinde çok az sayıda insan tarafından kabul görmüştür. Dolayısıyla bu düşünce, yaygınlaşmamış, insanlar genel olarak, eski görüş ve fikirlerinde kalmaya devam etmişlerdir. Milattan 1500 sene sonra Polonya’lı Kopernik Nicolaus (1473-1543) da dünya ve gök cisimleri hakkında şu görüşleri ileri sürmüştür: “Dünya yuvaraktır. Kendisi gibi yuvarlak olan diğer gezegenlerle beraber âlemin merkezini teşkil eden güneş etrafında dönmektedir.” Kopernik’in bu görüşü, o zaman kabul görmemiş ve insanların çoğu yine eski görüşlerinde kalmışlardır.

b) Batlamyus ve Kopernik’in teorilerinde, tamamıyla uyum olmamakla beraber aralarında ortak bir nokta vardır. Buna göre, gerek dünyamız gerekse gök cisimleri, en muazzam, en belirgin en güzel ve en sanatkârane bir şekilde yaratılmışlardır. Bunlar, yaratıcının varlığına, üstün kudretine ve yüceliğine birer delil teşkil etmektedirler. Bu varlıkların, yaratılışları ve müşahedesi, bütün insanların kanaatlerine göre doğrudur. Zira kâinatın Yaratıcısını haber vermek, ahlâkî düzeltmek, amelleri, fiil ve hareketleri tashih etmek hikmetiyle gönderilen Mukaddes Kitapların nazil olduğu dönemde muhatapları yine bütün insanlardı. Bu itibarla söz konusu kitaplarda Allah’ın varlığına ve kudretine delil olmak üzere zikrolunan gök cisimleri, herkesin anlayabileceği tarzda anlatılmıştır. Kur’an-ı Kerim de bu hususu şöyle açıklamıştır:

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah’ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.”

sunuz. O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı”²⁹ Kur'an'da daha buna benzer birçok ayet mevcuttur. Söz konusu gök cisimlerinin Kur'an'da ve diğer Mukaddes kitaplarda; yıldız ve gezegenlerin zikredilmesi, bunların gerçek hüviyetlerini belirtmek için değil, Yüce Yaratıcının varlığına ve kudretine delil olmaları içindir. Şu ayetler de bu hususu veciz bir şekilde insanların dikkatine sunmuştur: “Göğün ve yerin O'nun buyruğu ile durması da O'nun (varlığının) delillerindendir.”³⁰ “... Güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur.”³¹ İşte bu ve benzeri ayetlerde adı geçen cisimler, yalnız ilahi emir ve kudretin delil ve eserleri olmaları bakımından zikredilmiştir. Bunların kendilerine mahsus halleri ile hakikatlerinin anlatılmaması onları, işin muhataplarının bilgi ve anlayışına bırakıldığını gösterir. Yine; “De ki: Göklerde ve yerde neler var, bakın (da ibret alın)”³² ayeti kerimesi ve benzeri ayetlerde de, göklerde, yerde bulunan ve Yüce Allah'ın kudretinin şahidi olan eserlere bakılması, onların araştırılması muhataplara emredilmiştir

c) Bütün bu açık, anlam yüklü hikmet ve delilleri, Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî (450-505) şöyle açıklamıştır. “Şunu bilmelisin ki ilâhî kitaplar, müte-hassis tabibin, hastanın bünyesine göre tertip ve isti ‘mal ettiği ilaçlar menzilesindedir” sözüyle hakikati beyan etmiştir. Zira Yüce Allah'ın Kutsal Kitapları; sahasında uzman olan doktorun hastanın tabiatının kuvvetli ve zayıflığına göre tavsiye edip uyguladığı ilaçlar mesabesinedir. Hastayı tedavi eden doktor uzman olduğu, hastanın zayıflık ve dayanıklılığına göre ilacı ayarlayıp kullandığı zaman hasta fayda görür, bünyesi iyileşir ve şifa bulur. Şayet doktor ehil olmayıp, ilacı hastanın bünyesine ve hastalığına uygun vermezse, bu tedaviyle hasta fayda görmez. Tersine hastalığı daha da artar, belki ölümüne de sebep olabilir.³³

İşte insanların irşadı gibi mühim bir görevi üzerine alan kişi de, manevi bir doktor gibi kâmil olmalıdır. Kalpleri batıl inançlarla hastalanmış (malul) olan kimseleri, kabiliyetleri ve anlayışlarına uygun sözlerle hakka ve doğruluğa davet etmelidir. Onları bu manevi hastalıktan tedavi ederek inançlarını düzeltmeli ve hidayete ulaşmalarına yardımcı olmalıdır. Şayet irşad eden kendisi olgun (kâmil) davranmaz, hastaların anlayacakları sözlerle davet etmez, tam tersi anlamayacakları sözlerle konuşup onların, gönüllerini, düşüncelerini

²⁹ Bakara, 2/21-22.

³⁰ Rûm, 20/25.

³¹ A'raf, 7/54.

³² Yunus, 10/101.

³³ İmam Gazâlî, *İhyâü Ulumi'd-dîn* (çeviren: Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1987, c. I, s. 291.

tahriş eder, incitir, zihinlerini karıştırırsa; inançlarındaki bozukluk daha da artar ve sapıklık içinde (dalâlette) helak olup giderler.

Bu itibarla şu ana kadar bu manevi hekimler, söz konusu ettiğimiz hikmet ve hakikate bağlı olarak; tabii ve alışılmış ifadelerle maksatlarını anlatmışlardır. Örf ve âdete dayanan delillerle iddialarını ispata çalışmışlardır. Bilindiği üzere indirilen ilahi kitaplarla, büyük halk çoğunluğunun irşadı için; bir taraftan, avamı kolayca yola getirebilmek için alışkın oldukları tabii ifadeler açıkça kullanılmış, diğer taraftan da kesin hakikatlere işaret edilmiştir. Böylece ilahi kitaplar, mütehasıs tabibin tertip ve tavsiye ettiği ilaçlar mesabesinde kabul edilmiştir.

d) Akıl ve duyular vahiyden ilham aldıkları müddetçe sağlam ve hidayet üzere kalmaya devam edeceklerdir. Fahreddin Râzî konu ile ilgili olan şu ayeti örnek göstermiştir: *“Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti.”*³⁴ Bu ayetin yorumunda ise Razi şu bilgiyi vermiştir: Görüldüğü üzere ayette, tevhitle ilgili, alışılmış ve ikna edici olan delil açıkça zikredilmiştir. Kur’an-ı Kerim’in diğer birçok ayetlerinde de durum aynıdır. Hal böyle olunca bu gibi ayetlerde genellikle ikna edici alışmış deliller belirtilerek (tasrih) kati olan akli delillere işaret buyrulmuştur.

Başka bir ayette ise; *“Yaş, kuru hiçbir şey yoktur ki apaçık olan bu Kitap’ta bulunmasın.”*³⁵ Hükmü yer almıştır. Böylece Kur’an-ı Kerim her sınıf halkın anlayıp kabul edebileceği hükümleri ve delillerini ihtiva etmektedir. Çünkü onun daveti, umumi ve kâmil bir durum arz etmektedir.

2- İlâhi Kitapları Doğru Anlamak

Yüce Allah insanların dünyevi ve uhrevi beklentilerini, sorumluluklarını görevlerini ve ihtiyaçlarını anlatmak üzere Peygamberler vasıtasıyla kitaplar göndermiştir. Bu ilahi kural Hz. Âdem (a.s)’e bütün isimleri öğretmek suretiyle başlamıştır.³⁶ Devam eden süreçte de bu kural Hz. Muhammed(sav)’e kadar devam etmiştir. Örneğin Mukaddes kitaplardan Tevrat ve İncil’e inanan ilk Yahudi ve Hristiyanlar insanların iman ve tefekkür hayatı üzerinde önemli bir rolü olan astronomi ilmini yeterince bilmiyorlardı. Esasen Müslümanların ilk nesilleri de bu bilim hakkında uzman değillerdi. İslam dünyasının ilk asırlarında yer, gök, güneş, ay, yıldızlar ve bunların çeşitli belirtileri, Kur’an-ı Kerimde mevcut olan ilgili ayetlerin zahiri anlamlarına itibar edilmiştir.

*“O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı.”*³⁷
*“O’dur yeri döşeyen...”*³⁸, *“Yeri uzatıp yaydık, orada sabit dağlar yerleş-*

³⁴ Enbiya, 21/22.

³⁵ En’am; 6/59.

³⁶ Bakara, 2/31.

³⁷ Bakara, 2/22.

³⁸ Ra’d, 13/3.

tirdik.”³⁹ “...Biz gökyüzünü korumuş bir tavan gibi yaptık.”⁴⁰ “Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok. Yeryüzünü de döşedik ve ona dağlar koyduk.”⁴¹ “Allah’ın onda geniş yollar edinip dolaşabilesiniz diye, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır.”⁴² Görüldüğü üzere bu ayetlerin zahirlerinden yeryüzünün belirli sınırlarla çevrilmiş ve ayaklar altına serilmiş düz bir döşek, göğün de arz üzerine kurulmuş çadır şeklinde bir bina ve tavan olduğu anlaşılmaktadır.

Keza şu ayetlerin zahiri manalarında da yerin ve göğün yaratılışı açıklanmıştır: “Sonra (Kendine has bir şekilde)semaya yöneldi, onu yedi kat olarak yaratıp düzenledi. (tanzim etti.)”⁴³, “Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde (devirde) yaratan sonra arşa istivâ eden Allah’dır.”, “Andolsun biz, sizin üstünüzde yedi yol yarattık. Biz yaratmaktan habersiz değiliz”⁴⁴ “O ki, birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır”⁴⁵ “Göğün ve yerin onun buyruğu ile durması da O’nun âlâmetlerindendir.” “Güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah’dır.”⁴⁶ “Güneşi ve ayı da buyruğu altına almıştır. Bunların her biri belli bir va’deye kadar hareketine devam eder.”⁴⁷ “O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. (Bunların) her biri bir yörüngede yüzmektedir”⁴⁸ Peş peşe sıralanan bu ayetlerden ilk anlaşılan mana şudur: Gök ile yerin mevcudiyeti ve fezada işgal ettikleri mekandan ayrılmayıp devam etmeleri ilâhi emir ve kudrete bağlı bulunmaktadır. Güneş, ay ve yıldızlar dahi Yüce Allah’ın emir ve iradesine tabi olmuştur. Bunların her biri kendi yörüngesinde belirli zamanlar içinde dönmekte ve seyretmektedir.

Şu ayetlerin zahirinde de yağmurların semadan indiği anlaşılmaktadır: “Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı.”⁴⁹ “... Allah’ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandığı suda...”⁵⁰ “Gökten suyu indiren O’dur. Ondan hem size içecek vardır, hem de hayvanlarınızı otlatacağınız bitkiler”⁵¹ İlk asrın âlimleri, bu ayetleri zahiri manalarıyla almış ve onunla iktifa etmişlerdir. Bunun yanında göklerin, yerin mevcudiyeti, onların devamının keyfiyeti, güneş, ay ve yıldızların seyir, hareket tarzları, kar ve yağmur gibi yağan maddelerin oluş keyfiyeti gibi hallere dair Kur’an’da sarahat olmadığından, ayrıntı ve açıklamaya girililmemiştir. Yalnız

³⁹ Hicr, 15/19,

⁴⁰ Enbiya, 21/32.

⁴¹ Kaf, 50/6-7.

⁴² Nuh, 71/19-20.

⁴³ Bakara, 2/29.

⁴⁴ Mü’minûn, 23/17.

⁴⁵ Mülk, 67/3.

⁴⁶ A’raf, 7/54.

⁴⁷ Ra’d, 13/3.

⁴⁸ Enbiya, 21/33.

⁴⁹ Bakara, 2/22.

⁵⁰ Bakara, 2/164.

⁵¹ Nahl, 16/10.

“Bizden öncekilerin şeriatları bizim için de şeriattır.” Kaidesi gereğince Ehl-i Kitap âlimlerinden İslâm’ın şerefiyle müşerref olan Abdullah b. Selâm (v.43/663), Ka’bu’l Ahbar ve Vehb bin Münebbih (v.114/732) gibi zevatın gökler, yer, güneş, ay ve yıldızlar hakkında Ehl-i Kitaptan naklettikleri bazı sözler, “geçmişlerden nakiller” meyanında zikredilerek kabul edildiği belirtilmiştir. Kur’an Kerim’in sürelerinin başında geçen harufu mukattaa’dan “kaf” harfinin “Kaf Dağı”, “Nun” harfinin de yer küreyi taşıyan “Balık” ile tefsir edilmesi gibi bazı sahabeden ve ilk dönem müfessirlerinden rivayet edilen sözlerin İsrailiyattan İslamiyet’e geçen rivayetler cümlesinden olduğunda şüphe edilmemelidir.

3-Daha Sonraki Dönemler

İslamiyet’in ilk yıllarında durum yukarda anlatıldığı gibi idi. Abbasiler zamanında Aristo felsefesi ve Batlamyus astronomisi Yunanlılardan tercüme ile İslam dünyasına girerek yayılmaya başlamıştı. Bu yeni hareket Müslümanlar arasında önce tartışmalara neden olmuş, ancak sonraları durum büsbütün değişmiştir. Yeni hareketin getirdiği felsefe ve astronomi düşüncesi sırf akli olduğu için ve küfür diyarından nakledildiğine de bakılarak üstelik Mukaddes Kitapların zahirine inananların düşüncesine de ters geldiğinden dolayı o dönemin çoğu âlimleri tarafından itibar görmemiştir. Hatta söz konusu felsefe ve astronominin okunup öğretilmesinin haram olduğuna dair sözler bile sarf edilmiştir.

Bu devrin âlimleri tefekkür ve akıl yürütmeyi derinleştirip yeni Batlamyus astronomisinin mahiyet ve inceliklerine vakıf olamadıkları ve aynı zamanda hakikat-ı halden haberdar bulunmadıkları için, geçmiş bazı âlimlerinin yoluna tabi olarak Kur’an ayetlerinin zahiriyle iktifa etmişlerdir. Böylece gök, yer, yıldızlar, bulut ve yağmur gibi tabiat cisim ve hadiselerinin zikredildiği Kur’an ayetleri, zahir manaları üzere anlaşılmış, tefsir edilmiş ve öylece kitaplara geçirilmiştir. Tefsir kitaplarında, yer, gök ve gezegenlerle bunların ahvali hususunda yer alan izah ve yorumlar, felsefe ve astronomi kitaplarında mevcut olan açıklamalara aykırı düşüyordu. Bu sebeple âlimler kendi yaptıkları tefsir ve yorumları desteklemek için aslında İsrailî hurafeler ve hayaletlerden ibaret bulunan bazı sözleri Mukaddes Kitaplarda yer almış veya peygamberlerin ağzından şeref sâdır olmuş kutsi sözler zannederek hikmet ve hakikatin ta kendisi olarak nazil olan Kur’an-ı Kerim’in tefsirlerine de karıştırmışlardır. Gerçi ilk İslam âlimlerini bu tarz düşüncelerinde ma’zur saymak mümkündür. Fakat biraz sonra açıklanacağı üzere, sonradan gelen muhakkik âlimlerimizin ulaştıkları yüksek gerçeklere ulaşamamışlar ve onların bu konudaki İslam dinine ifa ettikleri hizmetlerden mahrum kalmışlardır.

4-Kevnî Ayetlerin Anlaşılması ve Yorumlanması

İslâm âlimler, göklerle yerin her birinin küre şeklinde birer cisim olduğunu, birbiri üstünde sıralanan göklerin, yeri her yönden kuşattığını, güneş, ay ve yıldızlarıyla bütün gök cisimlerinin yer üzerinde hareket ettiğini kabul

etmişlerdir. Ayrıca kar, yağmur ve benzeri hadiselerin, yeryüzünde meydana gelen buharlaşmanın atmosfere yükselmesi ve soğuk tabakalarda yoğunlaşarak buluta dönüştükten sonra tekrar yere inmesi gibi müşahade olunan bir mekanizma ile meydana geldiğini benimsemişlerdir. Bu âlimler, gökler, yer, güneş, ay, yıldızlar ve yağmur gibi cisim ve hadiselerin zikrolunduğu Kur'an ayetlerini yukarıda izah edildiği şekilde te'vil ve tefsir etmişlerdir. Duyuların gözlemleri ile sabit olan ilim ve hikmet konularıyla Allah Kelamı Kur'an arasında zahirde var gibi görünen çelişkinin gerçekte mevcut olmadığını ilan ve ispat etmişlerdir.

İslam tarihinin orta zamanlarında yetişen kıymetli âlimlerin başında; Ebu Hamid el-Gazzâlî (v.505/1111), İmamü'l Haremeyn Ebu'l-Meâlî (v.478/1085), Fahreddin Râzî (v.749/1210), Kaadiy Beydavî (v.685/1286) Şemsüddin İsfahanî (v.502/1108) ve benzeri muhakikler gelmektedir. Bunlar o dönemde ortaya çıkıp şöhret bulan Aristo felsefesi ile Batlamyus astronomisini şöyle telakki etmişlerdir. Bu ilimler, insanlar için mümkün ve kolay olduğu derecede kâinat-taki eşyadan dünya üzerinde bulunanları bizzat müşahade ederek gök cisimlerini de rasat aletleriyle gözetlemek suretiyle elde edilen duyulara dayalı deliller vasıtasıyla yine kâinatın sırlarını keşfetmeye vesile olan sırf akli ilimlerdir. Binaenaleyh bu âlimler, Aristo felsefesiyle Batlamyus astronomisinin kimden zuhur ettiğine, nerden gelip nereye gittiğine önem vermemişlerdir. Ancak onlar göklerin ve yerin diğer yıldızlarla temel elemanların kadim olduğu görüşünü kabul etmemişlerdir. Gezegenlerin canlı olduğu ve tek parça bir tarzda bulunup asla yok olmayacağı, ayrıca tekrar dirilişin yani haşrin ruh ve bedenle değil de sadece ruhla olacağı gibi hem İslam dininin hem de diğer dinlerin esaslarına aykırı düşen yanlış görüş ve iddiaları kesin delillerle reddetmişlerdir.

Felsefe ve astronomi ilminde Batlamyus nazariyesinin hâkim olduğu devirlerde İslam müfessirleri tarafından kaleme alınmış eserlerde Batlamyus'un görüşlerine yer verildiği görülmektedir. Örneğin Allame Beydaavî Bakara suresinin “*O Rab ki, yeri sizin için bir döşek yaptı*”⁵² ayetini yorumlarken “yayılmış döşek gibi” sözüyle tefsir ettikten sonra “*Fakat bu ifade, yerin düz olmasını gerektirmez. Çünkü büyük bir hacme ve kocaman bir cüsseye sahip bulunan yer kürenin, bir parçasıyla bize yayılmış düz bir yüzey gibi görünmesi normaldir*” sözü ile de yer kürenin hacminin büyüklüğü ve yüzeyin genişliği bakımından arzın yuvarlak olması, serilmiş sergi ve döşenmiş döşek gibi ayaklar altına yayılmış gibi görülmesine ters düşmediğini açıklamıştır.

“*O Allah ki yeryüzünü uzatıp düzledi*”⁵³ ve Hicr suresinin “*Yeri de döşeyip yaydık.*”⁵⁴ “*O Allah ki yeryüzünü yaydı döşedi*” “*Yeri de döşedik*” İmam Râzî, bu ayet-i Kerimelerin tefsirinde; yerin düz ve döşenmiş olması yuvarlak olma-

⁵² Bakara, 2/22.

⁵³ Ra'd, 13/3.

⁵⁴ Hicr, 15/19.

sına engel olmadığını belirttikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir: “şüphe yok ki yer çok büyük bir küredir. Böyle kocaman kürelerin küçük bir parçasına bakıldığı zaman düz bir yüzey gibi görünür.” Razi’nin bu yaklaşımı ile “dünyanın yuvarlak olduğu artık kat’î delillerle sabit olmuştur. Bu mevzuda inat göstermenin ise hiç bir manası yoktur” sözü ile de; “Yeri de döşeyip yaydık”; dahi “Sonra da yeri döşeyip yerleşmeye hazırladı”⁵⁵ ayeti kerimeleri ve benzerlerinin zahirleri ile dünyanın düz olduğu görüşüne delil getirenler ret edilmiştir.

Yine İmam Râzî Yasin Suresindeki “Her biri bir yörüngede yüzerler”⁵⁶ ayetin tefsirinde; “Nasslarda, göğün yuvarlak değil de düz olduğuna dair bir delil yoktur. Buna karşılık müşâhede ile sabit olan delile göre gök de yuvarlaktır. O halde bu hususun böyle kabul edilmesi gereklidir” sözüyle gökyüzünün yuvarlak olması delil-i hissî ile sabit olduğundan kabulü zarurî olduğunu açıkça ifade ederek asla şüphe bırakmamıştır.

Kaadî Beydavî Bakara suresindeki, “O’nu yedi kat olarak yaratıp düzenledi. (tanzim etti.)”⁵⁷ Ayetini tefsir ederken; “eğer, hey’et âlimleri yedi değil dokuz felek tespit etmiştir, diye sual edilirse derim ki; ayette yediden fazlası nefyedilmiş değildir; Şayet bu yedi sayısına Arş ile Kürsî ilâve edilirse arada bir ihtilaf kalmamış olur.” Görüldüğü üzere Beydaavî o dönemin astronomi âlimlerinin “dokuz felek” görüşünü kabul ettikten sonra bununla söz konusu ayet-i Kerime’de “göklerin yedi olması” arasındaki zahiri çelişkiyi de nass ile açık olan yedi göğe Arş ile Kürsiyi ekleyerek uygun bir şekilde yorumlamaya çalışmıştır. Yine Râzî ve Beydaavî Talak suresindeki “Ve yerden de onların benzerini yaratmıştır”⁵⁸ ayetin tefsirinde astronomi âlimlerinin, yeryüzünün tek bir tabaka olduğu görüşünü uygun görüp kabul ettikten sonra söz konusu ayet-i kerimeden anlaşılan “yerin yedi kat olmasını”, yedi iklimle yorumlamışlardır.

Beydaavî Kaf suresinin, “Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok”⁵⁹ mealindeki ayetin tefsirinde; “Göğün pürüzsüz, birbirine bitişik tabakalar halinde yaratılmış olması sebebiyle hiç bir gediğinin bulunmadığı” sözüyle göğün pürüzsüz, birbirine bitişik tabakalar halinde yaratılmış olması sebebiyle hiç bir gediği bulunmadığını kaydeder. Beydaavi bu açıklamasıyla astronomi âlimleri tarafından kabul edilen «göklerin kürevi, iç içe ve bitişik halde bulunduğu» tarzındaki görüşü benimsediğine işaret etmektedir. İmam Râzî de Nuh suresinin; “Görmediniz mi, Allah yedi göğü birbiriyle ahenktar olarak nasıl yaratmış!”⁶⁰ Mealindeki ayetin tefsirinde, göklerin (semahatın) birbiri üstüne kapalı olmasını uygun görmekle aralarında boşluk ve melek bulunamayacağından göklerde meleklerin

⁵⁵ Naziat, 79/30.

⁵⁶ Yâsîn, 36/40

⁵⁷ Bakara, 2/29.

⁵⁸ Talak, 65/12

⁵⁹ Kaf, 50/6.

⁶⁰ Nuh, 71/15.

de mevcut olmayacağı sonucu ortaya çıkar. Râzi bu mahzuru, meleklerin latif ruhlar olduklarını belirtmek suretiyle gidermeye çalışmıştır.

Şimdi İmam Râzî ile Kadı Beydaavi'nin Yâsîn suresindeki şu ayetlerle ilgili açıklamalarını da görelim: “*Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler.*”⁶¹ Adı geçen âlimlerimiz bu ayeti kerimenin tefsirinde; “her bir yıldız için bir feleğin yani yörüngeinin bulunacağına delâlet etmektedir. Sen ne dersin ?” tarzında sorduğu soruya şöyle cevap verirler: “Deriz ki yedi gezegenin her birinin birer yörüngesi vardır. Diğer yıldızlara gelince, onların tek bir feleği bulunduğu söylenmiştir.” Bu hususta, Beydaavi'nin Saffat suresinde geçen “*Biz yakın göğü, bir süsle, yıldızlarla süsledik.*”⁶² Mealindeki ayetin açıklamasında; “sabit yıldızların sekizinci kürede (felekte), aydan başka gezegenlerin de sekizinci küre ile bize en yakın sema arasında yer alan altı kürede bulunuşu, şayet doğru ise, ayetin ifadesine bir halel getirmez. Çünkü yer küresinin sakinleri bütün yıldızları çeşitli şekillere bürünerek masmavi göğün yüzeyinde bulunan ve nur saçan parlak cevherler gibi görür”.

Yine Razi'nin Kehf suresindeki; “*Nihâyet Batıya ulaştığında, güneşi adeta kara bir balçıkta batar vaziyette buldu*”⁶³ mealindeki ayeti tefsir ederken şunları söylemiştir: “Delil ile sabit olmuştur ki dünya bir küredir, gök ise onu kuşatmıştır. Güneşe gelince, şüphe yok ki felektedir. Şunu da belirtelim ki güneş dünyadan kat kat büyüktür. O halde onun dünya pınarlarından birinin içine girdiği nasıl düşünülebilir? Razi bu sözleriyle astronomların şu görüşlerini apaçık bir şekilde kabul etmiş oluyor: Gerek gökler gerek yer birer küredir. Göklerin hepsi iç iç içe bir sistem halinde birbirini ihtiva etmekle beraber yine onların hepsi dünyayı ihtiva eder. Yedi gezegenden her birinin birer feleği mevcuttur. Gezegenler kendi felekleriyle arz üzerinde devri harekette bulunurlar.

Gerek İmam-Râzî, gerek Allame-i Beydaavî suyun semadan indiğini ifade eden aşağıdaki ayetlerin tefsirinde “sema”yı yer yer bulut (sehab) veya “yukarı taraf, üst taraf” diye tefsir etmişlerdir. Örneğin;

“...Gökten su indirdi...”,⁶⁴ “...Allah'ın gökten indirdiği suda...”,⁶⁵ “(O öyle lütfkar) Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı..”⁶⁶ “Gökten suyu indiren O'dur. Ondan hem size içecek vardır...”⁶⁷ (O öyle lütfkâr) Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı,

⁶¹ Yâsîn, 36/40.

⁶² Saffat, 37/6.

⁶³ Kehf, 18/86.

⁶⁴ Bakara, 2/22.

⁶⁵ Bakara, 2/164.

⁶⁶ İbrahim, 14/32.

⁶⁷ Nahl, 16/10.

*gökten suyu indirdi...*⁶⁸ Bu ayetlerin tefsirinde Razi'nın şu yorumu dikkat çekmektedir: “semadan su inmesi mevzuunda iki görüş vardır: Birincisine göre su, buluttan iner. Bu takdirde sehâb (bulut)'a semâ denmesinin sebebi, semânın yükseklik manasına gelen “Sümûvv”den türemiş olmasıdır. İkinci görüş ise suyun doğrudan doğruya gökten geldiğini kabul etmektedir. Fakat bu, isabetsiz bir görüştür. Çünkü insan bazen dağın tepesinde bulunur da aşağıdaki bulutu görür. Nihâyet dağdan aşağıya inince bulutların yağmur yağdırdığını müşahade eder. Gözle müşahade olunan böyle bir hadisede münakaşa etmek duyuları inkâr etmek kadar bâtil bir harekettir”⁶⁹

Beydaavî'nin Mülk suresinde geçen; “*Bunları şeytanlara ateş taneleri yaptık...*”⁷⁰ Mealindeki ayetle ilgili olarak söylediklerine de bakalım: “Biz o gökyüzünde kandil gibi gördüğümüz yıldızlar için başka bir faide daha yarattık, o da kümelerden neş'et eden akar-yıldızların (şihabların) düşmesi sebebiyle düşmanlarınız olan şeytanların taşlanması ve kovulmasıdır.” Bu ilahi sözden anlaşıldığına göre; parıldayan yıldızlar (şihaplar) hakiki yıldızlar olmayıp, onlar ısı vermesi sebebiyle fezada tutuşan yerden yükselmiş parçalardan ibarettir.

İmam Râzî ve Allame Beydaavî'nin makbul ve meşhur tefsirlerinden sunulan örneklerle ve benzeri görüşlere dayanarak şu neticeye ulaşmak mümkündür. İslam tarihinin orta dönem muhakkik âlimleri, devirlerinde yaygın halde bulunan kadim hikmet ve heyet konularını incelemişlerdir. Duyularla idrak edilebilen ve kendilerince sabit olan mesele ve hükümleri kabul ederek bunlarla Kur'an ayetleri arasında görülen zahiri uyumsuzlukları yorumlarla gidermişlerdir. Ayrıca o devrin âlimleri bu tutumlarıyla hikmet ve astronomi ilmini, Kur'an'daki hakikatlerin iyi anlaşılmasına vesile kılmışlar, Kur'an'ı düşmanlarına karşı savunmuşlar ve pek büyük hizmete muvaffak olmuşlardır.

Ne var ki muhakkik âlimlerin, İslamiyet'e karşı ifa ettikleri mukaddes hizmetler, kendi hayatlarında gerektiği şekilde herkes tarafından takdir edilmemiştir. Aksine işin içyüzüne vakıf olamayan, kısa görüşlü çağdaş muhalifleri tarafından yıkıcı tenkitlere maruz kalmışlardır. Hatta “Tefsir-i Razi'nin Kur'an tefsiri olmayıp felsefe ve astronomi kitabı olduğu; Beydaavi Tefsirinin Zemahşeri'ye (v.538/1144) mutezile mezhebine ait (itizali) görüşlerle, Razi Tefsirinin de felsefe ve astronomi yalan ve yanlışlarıyla (tezviratı) ile dolu bulunduğu...” iddia edilerek çeşitli söz ve sitemlerin (tarizlere) hedefi haline getirmişlerdir. Fakat sonraki zamanlarda İslamiyet uğrunda ifa edilen bu eski hizmetlerin kadri bilinmiş, bu konularda yazılan eserler meşhur olmuş ve herkes tarafından benimsenmiştir.

⁶⁸ İbrahim, 14/32.

⁶⁹ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el- Keşşaf*, Matbaatü'l İstikame, Kahire, 1953, s c. I. 69. Bkz Fahreddin Razi, *Tefsiru'l Kebir Mefatihü'l-Gayb*, Darü'l Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c. 14/13, s. 211.

⁷⁰ Mülk, 6/5.

Yukarda bir kısmının adını zikrettiğimiz Muhakkik âlimlerimizin; gökler, yer, ay ve yıldızlar ile bunlara ait hallerin zikredildiği Kur'an ayetlerini Aristo felsefesi ve Batlamyus astronomisi ile tefsir ve izah edişleri imanla alakalı bir hadise sayılmamalıdır. Hatta daha önemlisi bu nevi' tabiat varlıklarının ilahi kitap olan Kur'an-ı Kerim'de zikredilişi, bunların İslamiyet'te inanılması zaruri hakikatlerden oldukları manasına alınma-malıdır. Bu cisimler, sadece, laboratuvar ve rasathane incelemeleriyle felsefe ve astronomi ilminde bilinebilecek tabiat gerçeklerinden ibarettir. Ne var ki dinde iman edilmesi zaruri olan yüce Yaratıcının varlığına ve kemal-i kudretine delil teşkil ederler. Bu sebeple de bunların mahiyet ve hallerinin anlaşılması muhatapların bilgi ve kavrayışına, yani kültür seviyesine bağlı kalmıştır. O halde yukarıda zikri geçen âlimlerin konu ile ilgili olarak yaptıkları yorum ve izahlar, Aristo felsefesi ile Batlamyus astronomisinin doğru kabul edilip hükümler olduğu müddetçe makbul sayılabilir. Evvelce de belirttiğimiz gibi felsefe ve astronomi ilimleri, insan kudretinin çerçevesi dâhilinde tabiat varlıklarını incelemek ve gözetlemekten ortaya çıkan hisse müstenit delillerle kâinatın gerçeklerini anlamaya vesile olan akli ilimlerdir. Hakikatlere ulaşmak arzusuyla her asırda inceleme ve gözetleme yapıldığı da şüphesizdir. Bu nevi' çalışmalarda daima sonrakilerin elde ettiği ilmi mahsullerin öncekilerin mahsulüne eklendiğine, günden güne araştırma ve gözetleme (rasat) âletleri de inkişaf ettiğine göre söz konusu ettiğimiz astronomi ilminin de delil ve mesnetleri zamanla değişiklik arz etmiş, buna bağlı olarak mesele ve hükümleri de zaruri olarak yenilenerek inkişaf etmiştir.⁷¹

Son asırlarda söz konusu ilmin mesele ve hükümleri büsbütün değişerek alabildiğine gelişmiş, “eski” ve “yeni” olmak üzere ikiye ayrılmış, bu arada Aristo felsefesiyle Batlamyus teorisinin sakat tarafları ortaya çıkmış ve neticede yeni felsefe ve astronomi ile kendini kabul ettirip yayılma imkânını bulmuştur. Bu sebeple eski âlimlerimizin kadim felsefe ve astronomi ilmi esaslarına bağlı olarak yaptıkları yorum ve izahların terkedilmesi, buna mukabil yeni felsefi görüşler ile modern astronominin esas ve hükümlerinin ışığı altında Kur'an ayetlerinin tevcih ve tefsir edilmesi gereği şu son zamanlarda ortaya çıkmıştır.

İşte kendini kuvvetle hissettiren bu ihtiyaç karşısında, son devir İslam bilginlerinden olan ve hem eski hem yeni hikmet ve astronomiye derin vukufiyeti bulunan «Ma'rifetnâme» sahibi Erzurum'lu İbrahim Hakkı (v. 1186/1772), “Esrar-ı Meleküt” sahibi Molla Kudsi-i Hindi ve “Efkar-ı Ceberut” müellifi Halil Rahmi gibi zevat, muhakkik ve mütehasıs âlimlerin sağlam metodunu takip etmişlerdir. Bu itibarla eski âlimlerimiz kadim Aristo felsefesinin ve Batlamyus hey'etinin dinlere aykırı düşen mesele ve hükümlerinden hayali olanlarını delile müsteniden reddetmişlerdir. Duyulara dayalı meselelerini de kabul ederek dinî hükümlerle telif etmeye çalışmışlardır. Tıpkı bunun gibi yeni devir âlimleri de, yeni hikmet ve hey'et meselelerinden madde

⁷¹ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Tarihi*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1957, s.39, vd.

ve unsurların kadim olması, unsurların tabii kuvvetleriyle kendi kendine birleşmesi ve bu suretle kâinattaki bütün varlıkların kendi kendine vücûd bulması gibi hayali olanlarını delil göstermek suretiyle reddetmişlerdir. Buna mukabil astronomiye dair, duyulara dayalı görüş ve izahları kabul ederek dini hükümlerle telife çalışmışlardır.

Dinin zaruri esaslarından olmamakla beraber, dinde itikadı vacip olan Yüce Allah'ın varlığı, kemal-i kudret ve yüceliği için delil teşkil eden yer, gök ve yıldızlar ile bunlara dair çeşitli haller, bilindiği üzere, Kur'an-ı Kerim'de zikredilmektedir. İlâhi Kelamın nüzulü sırasında muhatapların çoğu ince tefekkür ve istidlal erbabı olmadığı ve tabiat varlıklarını zahirdeki görünüşlerinin ötesinde idrak edecek bir seviyede bulunmadıkları için bu tabiat varlıkları Kur'an'da dış görünüşleri bakımından zikredilmiştir. Hakikat ve mahiyetleri itibariyle anlaşılmalara ise her asırdaki muhatapların bilgi ve anlayışlarına bırakılmıştır. Eski muhakkik âlimlerimiz yer, gök ve yıldızları, zamanlarında yaygın bulunan eski hikmet ve heyetin duyular adayalı akli delilleriyle tasvir olunduğu şekilde anlamışlardır. Onlar, tabiatın bu büyük cisimlerine dair akli yollarla bildikleri şeylerin, Kur'an'da zikrolunan nakli tasvirlerle, zahirde muhalif düştüğünü görünce, duyulara müstenit akli delili, nakli delile tercih etmişler, bunun yanında nakli tasvirlerin dış görünüşe ait olduğunu beyan ederek akıl ile nakil arasındaki aykırılığı gidermeye çalışmışlardır.

Yeni devir âlimlerimize gelince, onlar da gerek yer küresini, gerek gök cisimlerini kendi zamanlarında yaygın bulunan yeni felsefe ve astronominin, duyulara dayalı delilleriyle tasvir olunduğu gibi anlamışlar ve bu akli şekil ile Kur'an'da mezkûr naklî şekil arasında göze çarpan zahiri muhalefeti eski âlimler gibi “dış görünüşe” hamletmişlerdir. Onlar, yeni felsefe ve astronominin duyulara dayalı akli delilleriyle yuvarlak olduğunu ve daimi hareket halinde bulunduğu, sabit olan dünyanın Kur'an-ı Kerim'de “Uzatılmış, yayılmış... » olarak tasvir edilişini dış görünüşe hamlettikleri gibi yörüngelerinde hareket etmekte bulunan yıldızların yedi tabakasından ibaret göklerin (semavatın)' yine Kur'an'da yükseltilmiş tavan ve çadır şeklinde zikredilişini de çıplak gözle görülen bir halin görüldüğü gibi tasvir ve ifade edilişi manasına almışlardır.⁷²

5-Evrenin Yaratılışındaki Sanat ve İncelik

Yeni devir muhakkik âlimleri de, yer küresinin kendi yörüngesinde devir ve hareket ettiğine kani olmuş ve şu ilgili ayetleri delil göstermişlerdir: “*Sen dağları görürsün de, onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler.(Bu) her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın sanatıdır.*” “*Şüphesiz ki O, yaptıklarınızdan tamamıyla haberdardır.*”⁷³ Gibi

⁷² İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Umran Yayınları, (Hazırlayan: Sabri Hizmetli) Ankara, 198, s.214 vd.

⁷³ Neml, 27/88.

ayetler; yer küresinin kendi yörüngesinde hareket ettiğine istidlal ettikleri gibi şu ilahi beyanlarla da yıldızların kendi yörüngesinde hareket ettiğini ispata çalışmışlardır.

“Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner)..”⁷⁴ Ve “Ay için de bir takım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihâyet o, eğri hurma dalı (hilal) olur da geri döner. Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzerler.”⁷⁵ Görüldüğü üzere bu ayetler de yıldızların kendi yörüngelerinde dönüp hareket ettiklerine istidlâl etmişlerdir. İmam Fahrüddin Razi'nin Enbiya suresindeki; “O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı... Yaratan'dır. Her biri bir yörüngede yümektedirler.”⁷⁶ Ayeti kerimesiyle ilgili tefsirinde şöyle demiştir: “Akıl erbabı, felek konusunda ihtilafa düştüler: Dahhak, onun cisim değil de güneş, ay ve yıldızların yörüngeleri olduğunu söylemiştir. Kelbî ise, onun yıldızların mecrası olduğunu ve felek (yörünge) gibi olması nedeniyle bu isimle isimlendirildiğini belirtmiştir. Bazıları da onun güneş, ay ve yıldızların içinde akıp gittiği kör bir dalga olduğunu ifade etmiştir.” Geçmiş müfessirlerden Dahhak, Kelbî ve Rağıb gibi zatların, “eflak, cisim olmayıp güneş, ay ve yıldızların yörüngeleri olduğu” görüşlerini nakletmek suretiyle yorumlar ve yeni astronomi âlimlerinin söz konusu ayet ile nasıl delil getirildiğini açıklayarak teyit etmiştir.

İnsanların ebedi kurtuluşuna kefil olan Yüce İslâm dininin; “Resûlüm! Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır...”⁷⁷ Ayeti gereğince hikmet üzere kurulmuş (müesses) bulunduğu şüphesizdir. Bu sebeple de hikmet ilerledikçe yüce dinimizin ihtiva ettiği gerçekler ve sırlar da elbette günbegün ortaya çıkacaktır. “Muhakkak ki Allah (c.c), şu İslâm dinini kâfir ve günahkâr bir adamın eliyle de kuvvetlendirir.”⁷⁸ Hadis-i şerifinin sarîh delâleti üzere, Müslüman olmayanların tefekkür ve araştırmalarıyla ilerleyen hikmetin bile Allah Kelâmı Kur'an-ı Kerim'e ve dini hakikatlere hizmetçi ve onları açıklayıcı olmasından garip telakki edilecek hiç bir şey yoktur. Felsefe, astronomi, san'at ve ilmin ilerlemesi ile ilahi kitap olan Kur'an-ı Kerim'de Kainatın Yaraticısının varlığına ve nice kemal sıfatlarına delil olmak üzere zikrolunan kainat hazinesinin hakikat ve sırları ortaya çıkacak, böylece felsefe, astronomi, ilim ve san'at Kitab-ı İlâhî'nin bir kısmını teşkil eden «Kitab-ı Alem»i şerh ve izah edecektir. O kitab-ı âlem ki Şeyh Sa'dî'nin (v. 691/1219) de: «Aklını kullanan için yeşil ağaçların her bir yaprağı yüce Allah'ın tanınması için başlı başına bir kitap teşkil eder» beytiyle işaret ettiği üzere her sayfası, her parçası engin ve derin bir kitap mahiyetindedir. İşte bu suretle felsefe, astronomi, ilim ve san'at, Kitab-ı İlâhî olan Kur'an'a hadim ve müfessir olur.

⁷⁴ Yâsîn, 36/38.

⁷⁵ Yâsîn, 36/39-40.

⁷⁶ Enbiya, 21/33.

⁷⁷ Nahl, 16/125.

⁷⁸ Buharî, Cihad, 182.

Mesela eskiden «*hikmet*» içinde mütalaa edilen nebatat ilminin (botanik) ilerlemesi ile bitkilerde dişi ve erkek çiçekler yoluyla döllenme olduğu, bu suretle de hububat ve meyvelerin meydana geldiği, “*Yerin bitirdiklerinden, insanların kendilerinden ve henüz mahiyetini bilmedikleri şeylerden, bütün çiftleri yaratan Allah’ı tesbih ve takdis ederim*”⁷⁹ (Yâsîn, 36/36) ayet-i kerimesini yepyeni bir tefsir ve izaha kavuşturmuştur. Yine teknik olarak kimya ve analiz ilminin ilerlemesi domuz eti ile şarap ve bütün alkollü içkilerde mevcut maddi zararların keşfedilmesi bu nesneleri haram kılan ayetleri daha açık bir şekilde tefsir etmiştir. Uzay İlminin gelişmesi gök cisimleri hakkında, “*Her biri bir yörüngede yüzerler*” ve arz hakkında; “*..Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler...*”⁸⁰ kavl-i şeriflerini tefsiri etmesi astronomi ve uzay ilminin Kur’ân’a yapılan hizmetler ve tefsirler olmak üzere zikrolunabilir.

Astronomi kitaplarından olan *Kitab-ı Macist*’i okuyan ve okutan Ömer Ebherî’ye, fakihin bir küçümseme edası içinde, “ne okuttuğunu” sorar. Ebherî de fakihe aşağıdaki ayetleri okuyarak “İşte bu ayetlerin tefsiri ile meşgul oluyorum” der. “*Hiç üzerlerindeki göğe bakmazlar mı? Ona bakıp ta Bizim onu nasıl sağlamca bina ettiğimizi (direksiz bir şekilde yükselttiğimizi) onda en ufak bir çatlaklık (pürüzsüz, dengesizlik) olmadığını düşünmezler mi? Yeri de uzattık (döşedik), oraya dengeyi sağlayacak ağır baskılar (sabit ulu dağlar) yerleştirdik. Orada, gönüller, gözler açan her çeşit (sınıf) bitkiden çiftler bitirdik. Bütün bunları, Allah’a yönelecek (Rabbine dönecek, güzel san’atında tefekkür edecek) bir kula yaradanın kudretini hatırlatması, dersler veren birer basiret nişanesi ve ibret numunesi olması için yaptık.*”⁸¹

İma Razî de Sure-i Bakara’dan “*O, semayı yedi gök halinde tanzim etti.*”⁸² kavl-i şerifini tefsirinde naklederek söz konusu cevabı uygun ve güzel gördüğünü belirtmiş ve şöyle demiştir: “*Vallahi Ebherî sözünde çok doğrudur. Zira Allah’ın yaratıkları deryasına çokça dalan, Allah’ın celâl ve kibriyâsını en çok bilendir*” sözü, hikmet ve hey’etin kitab-ı ilâhî Kur’âna tefsir olduğunu açıklar ve geçen bu sözü dahi tasdik eder. Tefvîk veren ve hidayete erdiren Allah’tır.

Sonuç

Abdullatif Harputî “*Yeni İlm-i Kelam Devri*” nde iman, vahiy, kâinatın yaratılışı, akıl, tefekkür ve muhakeme açısından önemli tespitlerde bulunan bir âlimdir. Biz onun ilmi otoritesiyle ilgili “*Tenkîhu’l Kelâm*” adlı eserini inceleyerek bazı bölümlerinden örnek açıklamalar almaya çalıştık. Kaldı ki onun ilmi hayatı bu eseriyle de sınırlı değildir. Ders aldığı şahıs ve merciler, yaptığı görevler, yazdığı eserlerle dolu ve verimli bir ömür geçirdiği anlaşılmaktadır.

⁷⁹ Yâsîn, 36/40.

⁸⁰ Neml, 27/88.

⁸¹ Kaf, 50/6-8.

⁸² Bakara, 2/29.

Harputî yaşadığı dönemin problemlerini hissetmiş, batı âlemindeki eğitim, felsefe, teknik, ekonomik, sosyal ve kültürel olayları izleyerek İslâm dünyasının sahip olduğu imkânlarıyla mukayese etmiştir. Özellikle batılı müsteşrik, bilim adamları ve kilisenin konumunu dikkate alarak Müslümanların yapmaları gereken çalışmalara vurgu yapmıştır.

Tevrat ve İncilin anlaşılmasında Yahudi ve Hıristiyanların ihmallerinin olduğunu ve bu duyarsızlığın artmasıyla her iki kitabın tahrif edildiğini dile getirmiştir. Buna karşılık Müslümanların Kur'an-ı Kerime sahip çıktıklarını hatırlatmış ancak onun meali, tefsiri ve yorumu konusunda çok başarılı olamadıklarını belirtmiştir. Özellikle evrenin yaratılışını, ay, güneş, yıldız ve diğer gök cisimlerinin dünya ile ilişkilerini, hareketlerini, yağmurun yağmasını ve bulutların hareket etmesi gibi “*kevnî*” ayetlerin genellikle zahiri anlamları üzerine bırakıldığını hatırlatmıştır. Bu uygulamanın uzun süre Müslümanların durağanlığına neden olduğunu açıklamıştır. Her sırada İslâm dininin terakkiye mani olduğu şeklindeki düşüncüyü eleştirmiş ve bunun iç ve dış güçler tarafından iddia edilen bir iftira olduğunu belirtmiştir. Doğal olarak Müslümanların bu tür haksızlıklara mahal bırakmamaları için Kur'an ve sünneti iyi anlamaları gerektiğini ve yeterince yorumlanmalarının önemi üzerinde durmuştur.

Bu hususta kendi eserlerinde konu ile ilgili ayetlere işaret etmiş ve anlamlarını İslâm tarihinde muteber tefsir kaynaklarıyla desteklemiştir. Bu itibarla İslâm âlimlerini geçmiştekilerin yolunda gidenleri gelenekçi olarak tanımlamıştır. Yeni dönemde arayış içinde olup, akıl, fikir, muhakeme ve olayları tahlil etmeye çalışanları ise desteklemiştir.

Eserlerinin incelenmesinden merhumun bir dirayet âlimi olduğu kadar alçak gönüllü, ismi gibi latif, mülayim ve bir tasavvuf mensubu gibi tanındığı da anlaşılmaktadır. Bu itibarla onun “Tenkîhu'l Kelam”ın sonunda yer verdiği, samimi arzu ve halis niyetini gösteren şu ayetin mealini ve devamındaki samimi niyetini ifade eden paragrafı aynen buraya alarak çalışmamızı noktalamak istiyorum. “Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük dokunursa, o da senin nefsindendir. Ey Muhammed; seni insanlara peygamber gönderdik, şahit olarak Allah yeter.”⁸³

Bu ayetin hükmü gereğince “işbu eser-i âcizânemde zuhura gelen hasene, eser-i lütf-i Celil-i ilâhî ve imdad-ı ruhani-î peygamberi olduğu gibi, vuku bulan seyyie dahi, kendi acz'u kusurumdan olduğu cihetle, lütf-i Celil-i ilâhî mukabilinde hamd, senâ ve imdad-ı ruhani-î Peygamberiye karşı da salât'ü selâm ve taksirât-ı acizânemden dahi istiğfar-ı tam ile hatm-i kelâm eylerim. Tevfik Allah'tandır.”

⁸³ Nisa, 4/ 79

KAYNAKLAR

Abdullatîf Harputî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehi'l-İslâm*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1330

Abdullatif Harputi, *Mecalisü'l Envari'l Ehadiyye ve Mecamiu'l Esrari'l Muhammediyye*, Abdullatif, (Çev. Ahmet Aslantürk), Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1978.

Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1981,

Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966

Ekmeleddin İhsanoğlu, *İslam Dünyasının İlk İlahiyat Fakültesi*", İstanbul Üniversitesi ilahiyat Fakültesi, "Dârü'l Fünûn İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri, (18-19 Kasım 2009), İstanbul 2010,

Erol Özbilgen; "Osmanlı Ansiklopedisi, "Huzur Dersleri" Maddesi, İz yayıncılık, İstanbul, 1996

Fikret Soyak; " *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde Bir Kelam müderrisi: Arapgirli Hüseyin Avni*

Karamehmetoğlu" İstanbul Üniversitesi ilahiyat Fakültesi, Dârü'l Fünûn İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri, (18-19 Kasım 2009), İstanbul 2010

Fahreddin Razi, *Tefsiru'l Kebir Mefatihü'l Gayb* , Darü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1987

Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Tarihi*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1957

İlmiye Salnamesi, 29 Cemaziyel Ahir, Meşihat Celile-i İslamiyyenin Ceride-i Resmiyesi, Matba-i Amire, İstanbul, 1334.

İmam Gazâlî, *İhyâu Ulumi'd-dîn* (çeviren: Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1987

İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi kelim* Umran Yayınları, (Hazırlayan: Sabri Hizmetli) Ankara, 1981

Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, el- Keşşaf, Matbaatü'l İstikame, Kahire, 1953

Metin Yurdagür, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Harputî" Maddesi, İstanbul, 1997

Mustafa Türkgülü, *Kelâm İlmi I*, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ şubesi Yayınları, Ankara, 1997

M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983.